

ЕТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ІДЕЇ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА І. КАНТА ТА Г. ГЕГЕЛЯ

ETHICAL AND LEGAL IDEAS OF I. KANT'S PHILOSOPHY OF LAW AND G. HEGEL

Зінченко Н.О., к.філос.н., доцент,
доцент кафедри філософії та суспільних наук
Полтавський державний медичний університет

Перун С.В., викладач кафедри філософії та суспільних наук
Полтавський державний медичний університет

Метою статті є короткий опис нововведень, які були впроваджені в ході класичного етапу розвитку філософії права як своєї духовної системи осягнення світу, у виявленні спільних і особливих рис у вченнях І. Канта і Г. Гегеля, які відобразили глибокі зміни в суспільному житті і людській діяльності. Особлива увага приділяється порівняльному аналізу їхніх поглядів на походження права, його функції та взаємозв'язок з мораллю. Дослідження охоплює такі аспекти: розуміння природного і позитивного права, роль держави в забезпеченні правопорядку, а також вплив їхніх ідей на подальший розвиток правової філософії. Кант, акцентуючи на автономії волі та категоричному імперативі, заклав фундамент для сучасної моральної філософії. В контексті кантівської філософії право інтерпретується як трансцендентальний феномен, тобто як об'єкт, який виходить за межі нашого безпосереднього досвіду, але при цьому впливає на нього. Концепція права асоціюється з ноуменом, тобто з речами в собі, які ми не можемо повністю пізнати, але які виступають основою для наших уявлень про світ. Гегель, зі свого боку, розглядаючи право, як процес становлення духу, запропонував діалектичну модель розвитку правової свідомості. Згідно з Гегелем, право є однією зі стадій розвитку об'єктивного духу, де свобода індивіда обмежується рамками загального блага. Автори демонструють, що їхні погляди залишаються актуальними і сьогодні, оскільки багато проблем, які вони піднімали, продовжують бути предметом дискусій у сучасній правовій філософії. Німецька філософія має багату історію та різноманітні напрями, кожен з яких мав свій власний погляд на право та його місце в суспільстві. Стаття буде корисною для фахівців у галузі права, філософії та соціології, а також для широкого кола зацікавлених осіб, хто досліджує проблеми моралі та справедливості.

Ключові слова: право, суспільство, мораль, свобода, етика, теоретичний розум, практичний розум, мораль, Кант, Гегель.

The purpose of the article is a brief description of the innovations that were introduced during the classical stage of the development of the philosophy of law as a kind of spiritual system of understanding the world, in identifying common and special features in the teachings of I. Kant and H. Hegel, which reflected deep changes in social life and human activity. Special attention is paid to the comparative analysis of their views on the origin of law, its functions and the relationship with morality. The study covers the following aspects: the understanding of natural and positive law, the role of the state in ensuring legal order, as well as the influence of their ideas on the further development of legal philosophy. Kant, emphasizing the autonomy of the will and the categorical imperative, laid the foundation for modern moral philosophy. In the context of Kantian philosophy, law is interpreted as a transcendental. The concept of law is associated with the noumenon, that is, with things in ourselves that we cannot fully know, but which are the basis for our ideas about the world. Hegel, for his part, considering law as a process of formation of the spirit, proposed a dialectical model of the development of legal consciousness. In the context of Kantian philosophy, law is interpreted as a transcendental phenomenon, that is, as an object that goes beyond our immediate experience, but at the same time affects it. According to Hegel, law is one of the stages of the development of the objective spirit, where the freedom of the individual is limited by the framework of the common good. The authors demonstrate that their views remain relevant today, as many of the issues they raised continue to be debated in contemporary legal philosophy. German philosophy has a rich history and diverse streams, each of which had its own view of law and its place in society. The article will be useful for specialists in the field of law, philosophy and sociology, as well as for a wide range of interested persons who investigate problems of morality and justice.

Key words: law, society, moral, freedom, ethics, theoretical mind, practical mind, morality, Kant, Hegel.

Сучасний світ, як на Заході, так і на Сході, неможливо уявити і інтерпретувати без того гігантського духовно-морального імпульсу в розумінні цінностей державних інститутів, які сформувалися в процесі розвитку західноєвропейського суспільства на рубежі XVIII–XIX століть. Велика французька революція ознаменувалася величезними змінами в структурі та організації суспільного життя європейських країн.

Епоха, про яку ми говоримо сьогодні, особлива, і багато мислителів того часу по-особливому висловлювали, переживали і розуміли свій час. Епоху Просвітництва мислили по-різному. Так, основоположник німецької класичної філософії І. Кант відповів на питання «Що таке Просвітництво?» чітко і по суті. Просвітництво, – писав І. Кант в 1784 році, – це вихід людини зі стану своєї меншості, в якому вона опиняється з власної вини. Меншість – це нездатність користуватися своїм розумом без вказівок з боку когось іншого. Меншість, спричинена власним життям, – це меншість, яка викликана не відсутністю розуму, а відсутністю рішучості та сміливості використовувати його без керівництва когось іншого. «Sapere aude! – майте сміливість користуватися власним розумом! – це девіз Просвітництва» [3, с. 481–482].

Характерно, що з часів Просвітництва з'являється все більше ознак нової, моральної мотивації законослухняної

поведінки громадян, яка не характерна для попередньої західноєвропейської традиції. У значно більшій мірі, ніж до цього періоду розвитку (коли правове мислення і поведінка обґрунтовувалися посиленнями або на природні, або на релігійні цінності), ми стикаємося зі спробами пояснити мораль і право принципово по-іншому. Метафізичні способи обґрунтування правових реалій в основному будувалися таким чином: по-перше, виходячи з того, що право є необхідним похідним від природного початку (який, в свою чергу, встановлюється або окремою особою, або суспільством); по-друге, що закон повинен відповідати релігійному обов'язку і розумним основам суспільного життя, оскільки виявляється вигідним для всіх членів суспільства.

Феномен права, хоча і розглядався як відносно самостійна сфера в житті людей, спочатку мислився як звичайний предмет філософської рефлексії, і філософи ще не виділяли його специфіки. Але формування філософії права, яке припадає саме на період становлення німецької класичної філософії, багато чого змінює. Оскільки це один з найбільш вивчених періодів в історії розвитку європейської філософії, відзначимо лише те, що має безпосереднє відношення до правопорядку і те, що ще не стало предметом спеціального дослідження.

Істотна відмінність періоду кінця XVIII століття полягає в тому, що якщо попередні вчення права характеризу-

валися або емпіричними узагальненнями правових норм (як вчення Аристотеля, який описав кілька десятків правових систем Античності), або спекулятивними конструкціями з використанням елементів діалектики (як у Платона), то починаючи з німецької класичної філософії, в процесі вивчення, вперше настає період розвитку цілісного відображення правових явищ і процесів, що включає спеціальну методику вивчення права. Системність у розумінні права – це те, що відрізняє класичну німецьку філософію від попередніх періодів розвитку філософської свідомості.

Саме в німецькій класичній філософії утвердилася філософія права як самостійна філософська дисципліна, яка увірвала в себе різноманітні прийоми і способи пізнання політико-правової сфери життя суспільства. Тільки з цього часу можна говорити в строгому сенсі про розвиток поняття права на філософському рівні. Цьому передували системний розвиток онтології та гносеології, західноєвропейська філософська рефлексія, науковий та духовний розвиток Європи загалом.

У класичній німецькій філософії І. Канта (1724–1804) і Г. Гегеля (1770–1831) сформульовано нову філософсько-методологічну систему координат, в якій етико-правові засади в житті суспільства виділяються як особливі системні утворення, співвіднесені з іншими близькими за призначенням і впливом, соціальними сферами та інститутами суспільного життя. Ця методологія дозволила, з одного боку, логічно завершити філософський розвиток ідеї природного права, а з іншого – подолати розмежування та ізоляції цієї ідеї від інших сфер суспільного життя, вийти за межі її тлумачення, за межі динаміки соціального цілого. Саме тому на основі методики, запропонованої І. Кантом і Г. Гегелем, були зроблені такі значущі тлумачення правопорядку, як історичний, соціальний, позитивістський і герменевтичний філософсько-правові теорії права. Без розширення горизонтів бачення права, які були розширені в рамках німецької класичної філософії, ці школи і позиції навряд чи були б можливими.

І. Кант і Г. Гегель вперше розглядають право не окремо, не окремо від усіх інших факторів суспільного життя, не саме по собі, ізолювано від інших процесів життєдіяльності суспільства, а в нерозривному зв'язку з основними основами суспільного життя – свободою і розумом як атрибутами людського життя. І. Кант досліджує мораль, як і право, незвичайним чином. Для нього ні мораль, ні право не існують в одній площині, як філософія і наука. Для їх пояснення І. Кант пропонує інший погляд у порівнянні з підходами, що існували до того часу.

Мораль і право не є продуктами так званого теоретичного розуму. Крім того, мораль і право презентуються в житті суспільства не як щось, що існує безпосередньо в соціальному досвіді, а існують як би поза сприймаються фактами дійсності. Тому філософ вважає, що морально-правові дії не можуть бути зрозумілі виключно в логіці розгляду причинно-наслідкових відносин, з якого виходить вся наука. Він вважає, що причини їх появи в свідомості людини виходять за межі так званого феноменального, поза досвідом, даного в спостереженні. Вони як би виходять за межі існуючого і очевидного, поверхневого, мають причини зміни за межами того, що доступно емпіричному досвіду. До таких процесів належать етичні та правові явища. Основи етичних і правових принципів не іманентні (тобто внутрішньо властиві чомусь), а трансцендентні, лежать поза досяжністю розумної людини, яка їх вивчає. Не можна точно сказати, звідки зародилися ці підвалини у людей. Саме тому, І. Кант виступає проти так званого натуралізму в сфері етики і права, який фіксує видиме, очевидне.

У цілому право розуміється як трансцендентальний об'єкт, тобто такий, що виходить за межі світу спостережуваних явищ і не може бути вичерпно зрозумілий і пояснений в межах лише теоретичного розуму. Право розгля-

дається як своєрідний ноумен (те, що протиставляється явищам, не зафіксовано в світі тільки проявленого досвіду і відображено теоретичним розумом). До ноуменального світу, невидимого для теоретичного розуму, Кант відносить, перш за все, свободу, безсмертя душі та ідею Бога. Поза цими цінностями, вважає філософ, немає самої людини. Людина живе в справжній свободі, в ідеї безсмертя життя, в самій ідеї Бога. У ноуменальному світі (недоступному його пізнанню) існує правовий порядок, який залежить від свободи людини.

Родовим поняттям, зазначає І. Кант, є розуміння свободи волі. Тільки людина має свободу волі, оскільки тільки вона володіє розумом. Тільки людина як особистість в моральному акті підпорядковується «тільки своєму власному і, тим не менш, загальнолюдському законодавству» [2, с. 484]. На цій основі І. Кант формулює саме поняття права: «Право є сукупністю умов, при яких свавілля одного (особи) сумісне зі свавіллям іншого з точки зору універсального закону свободи» [2, с. 491].

Цим твердженням І. Кант вперше в історії філософії поділяє людський розум на теоретичний (пізнавальний, який він називає «чистим») і практичний (що регулює поведінку людей відповідно до корисності і природи). Чистий розум пізнає, а пошук істини стоїть на вершині його пріоритетів. Практичний розум активний, орієнтований на поведінку людини в його практиці, спрямований в дещо інше русло. А оскільки ці типи розуму мають різні об'єкти інтересу і горизонти бачення дійсності, то і предствалення понять і категорій в їх межах може не збігатися.

І. Кант вважає, що право можна лише частково віднести до сфери теоретичного розуму, а інший його повнос знаходиться в межах практичного розуму. Оскільки, тільки розум має здатність створювати для себе обмеження на основі прийнятих понять і законів, то він (теоретичний розум) є передумовою права. Сутність розуму (як практичного, так і теоретичного) – свобода.

У цьому відношенні філософ протиставляє закон природним явищам (в першу чергу даним), теоретичному розуму, які абсолютно підпорядковані причинно-наслідковим відносинам і несумісні зі свободою. Свобода людині дана не за його природою, а за принципом обов'язку. Обов'язок – це своєрідний камертон, який робить людину особистістю. Саме обов'язок, за Кантом, є джерелом не тільки моралі, але і права.

Відповідно до введеного розрізнення, право і мораль мають спільний корінь – свободу волі людей. А це сфера практичного розуму. Виявлення цього глибокого взаємозв'язку права і моралі, деклароване І. Кантом і мотивоване різницею між теоретичним і практичним типами розуму, стало дещо пізніше у філософії права головною, основною ідеєю, яка багато в чому визначила напрямки і зміст його історичної динаміки.

Згідно з тлумаченням Канта, право є формою і умовою свободи (її об'єктивний аспект) і водночас воно (в суб'єктивному сенсі) є обмеженням свободи кожної людини через особливе усвідомлення необхідності її «згоди на однакові свободи один одного, наскільки це можливо за універсальним законом» [2, с. 31]. Взаємодія суб'єктивного та об'єктивного начал в системі права визначає її особливості, і ця єдність знаходить своє вираження в просторі того, що І. Кант називає практичним розумом, який корелює не тільки з соціальним як таким, а й з індивідуальним (точніше, особистим) початком.

І. Кант пов'язує правовий порядок з підпорядкуванням людини нормі в конкретній дії. Оцінюючи позицію Канта, ми переконуємося, що він ніби зміщує правові явища і процеси в бік людини як особистості, її волі і стверджує, що способами утвердження і свободи є не держава як така, а громадянське суспільство як сфера взаємодії людей. Громадянське суспільство – це сфера реалізації потреб та інтересів людей, відносин власності, корпоративних

зв'язків. І таким чином не держава, а індивід і громадянське суспільство є головними сторонами правопорядку, який підтверджується волею і розумом самих людей.

Кант вважає, що саме правовий порядок є найважливішим соціальним завданням людини. Доля людини і шляхи її вдосконалення не можуть бути реалізовані поза правовим порядком (або поза верховенством права) – той ключовий висновок, до якого приходять І. Кант і який Г. Гегель приймає як своєрідну естафету. Свобода – це головна цінність, до якої людина покликана прагнути. Але в той же час людська свобода неможлива без своєрідних обмежень, вона не безмежна. Є ще борг і обов'язки людини (на них наголошує Кант), а є ще розум (акцент Гегеля). Своєрідним обмеженням є правовий порядок. Тому і Кант, і Гегель пов'язують поняття свободи з певними правилами-нормами, з правопорядком, які є обов'язком людини перед державою для того, щоб свобода була по суті можлива.

Г. Гегель вніс в процес осмислення феномена права ряд оригінальних і надзвичайно плідних ідей, що дозволило по-новому розглянути правову сферу життя суспільства. Перш за все, це уявлення про те, що право – це сфера розвитку абсолютного розуму (думки) на стадії об'єктивного духу. Об'єктивний дух, в свою чергу, за Гегелем, є формою реальності, яка породжується абсолютною ідеєю, в якій свобода має місце як необхідність. І далі філософ стверджує, що свобода як феномен духу взагалі є підставою права і сама по собі вона духовна. Виходячи з цього, Гегель узагальнює: право є свобода взагалі як ідея. Це твердження є своєрідним рефреном, на якому філософ акцентує увагу протягом усього тексту твору і який відображає суть гегелівського вчення про право.

У той же час філософ виходить з принципу духовної єдності світу. Саме тому правильне судження про право неможливе, вважає Гегель, якщо зосередитися на його окремих аспектах і властивостях. У сфері філософії необхідно піднятися до ідеї права. Основна методологічна спрямованість Гегеля пов'язана з переконанням, що конкретні явища і процеси в сфері права можуть бути зрозумілі і адекватно представлені тільки в їх взаємозв'язку з тим цілим, до якого вони належать. І це ціле виражається як ідея права (що виникає на етапі розвитку об'єктивного буття духу, свідомості).

Ідея верховенства права, прищеплена Г. Гегелем, цілком певно, найчастіше тісно пов'язана з ефективною системою права, за допомогою якої вільні громадяни (а умовою цієї свободи є діяльність відповідно до правової норми) здійснюють свій життєвий вибір.

Така правова держава є здійснюваним правопорядком, як такий він не є обмеженням або обмеженням свобод громадян. Обмеженню підлягає лише свавілля окремих осіб, а обмеження свавілля не посягає на свободу людини, а створює для неї передумови та підстави. Мірилом обмеження свавілля є розум і закони, які сумісні з принципом справедливості.

При всіх перерахованих вище відмінностях в підходах і позиціях по відношенню до права в цілому західноєвропейська філософська свідомість залишалася (до І. Канта і Г. Гегеля) відданою ідеї природного права як ключової і домінуючої основи правових порядків. Однак на основі оцінки і створення альтернативної методики, що сформувався в період німецької класичної філософії, до середини XIX століття з'явилися і полярні природно-правові концепції права.

Щодо зародження правового принципу в суспільстві в XVIII столітті існувало кілька альтернативних позицій. Найпопулярнішою і поширеною концепцією того часу була так звана історична школа права. Її розробили такі видатні дослідники, як Р. Джерінг, А. Меркель, Ф. К. Савіньї. Крім того, такого роду методологія пізніше була використана в теорії позитивного права, особливої популярності вона набула до кінця дев'ятнадцятого століття. Слід

зазначити, що в рамках історичної та позитивістської шкіл права виникло безліч різних відгалужень.

Розвиток цих напрямів дослідження права став можливим саме завдяки методологічному розширенню положень філософського бачення права, яке було здійснено в філософії права І. Кантом і Г. Гегелем. Таким чином, теза Гегеля про «дух народів» як джерело права була сприйнята історичною і позитивістською школами права (по суті, близькою до Гегеля за вихідними методологічними позиціями) у тому сенсі, що існує органічний зв'язок між природою історичної свідомості народу і властивою йому правовою системою. А оскільки той зв'язок, по суті, є визначальним то ряд теоретиків права вважали справедливим відмову від «універсального розуміння принципу справедливості» [1, с. 146].

Ця позиція, по суті, доповнює кантівське розуміння права, яке породжується свободою і співвідноситься насамперед з моральною ідеєю, що розуміється в абсолютному сенсі. Саму державу Гегель визначає як реальність моральної ідеї. Зміни в моралі призводять до зміни правових норм і порядків.

Гегель вважав, що в цілому всесвітньо-історичний процес – це рух до свободи, який здійснюється через усвідомлення народом своєї необхідності. Свобода, як і в Б. Спінози, у Гегеля нерозривно пов'язана з необхідністю. Вона вкорінена у свідомості народу. Не еліта, а народ, на думку мислителя, є суб'єктом розширення поля, простору свободи через реалізацію необхідності. Прогрес полягає в поступовому усвідомленні і піднесенні народом ідеї свободи. А формою реалізації цієї свободи є, по суті, правовий порядок, тобто, як би парадоксально це не звучало, вона виражається через необхідність встановлення і дотримання правопорядку. І саме це відрізняє позицію Гегеля від поглядів Б. Спінози і Г. Фіхте, які зводили свободу лише до пізнання необхідності. У Гегеля сфера свободи виходить за межі гносеології і реалізується в практичній діяльності людей. Мислитель вважає, що свобода не вичерпується в пізнанні. У вченні Гегеля саме держава і встановлений ним правовий порядок виявляються вираженнями і організацією ідеї свободи в рамках конкретного соціального організму.

Другим принципово важливим моментом методології Гегеля, який безсумнівно не втратив своєї значущості для розуміння сучасного суспільства, є твердження про те, що право слід розглядати не тільки як елемент держави, воно є, перш за все, продуктом і елементом життя громадянського суспільства. Громадянське суспільство, виходячи зі своїх потреб та інтересів, створює і підтримує право як власний інститут.

Витоки права лежать не в індивідуальних ідеях, а в суспільстві, вони йдуть від людей. І при цьому кожна людина вже володіє мірою правового простору, адже людині дається його внутрішня сутність, яка говорить про те, як це повинно бути за законом. Людина здатна співвіднести силу закону з нормою самого закону. Інша справа, наскільки людина здатна контролювати обставини і умови реалізації своїх інтересів і потреб, наскільки законодавець здатний передбачити міру і межі того, що допустимо в поведінці людей, маючи на увазі свободу кожного як умову свободи всіх.

Г. Гегель приходять до висновку, що І. Кант помилявся, коли пропонував побудувати ідеал права на основі повинності. Було б неправильно завжди відштовхуватися від певної схеми «як має бути». Легітимізація законного полягає в праві в цілому, в факті його обґрунтованості. Природне право, взяте в цілому, є одночасно і розумним, і реальним. Звідси відоме положення гегелівської філософії права про те, що «закон є розумом об'єкта», а далі – відоме твердження «все розумне є реальним, а все реальне є розумним» [1, с. 175].

Особливий інтерес представляє обґрунтування цієї тези. Гегель вважав, що Дух, абсолютний розум, у сво-

ему розвитку проходить три стадії своєї динаміки. Перша з цих стадій – суб'єктивний дух. Цей етап відповідає антропології, феноменології та психології. Але право, мораль і етика належать, за Гегелем, до стадії об'єктивного духу. Саме з цієї причини гегелівська «Філософія права» складається з відповідних частин: «Абстрактне право» – «Мораль» – «Моральні устрої». Відповідно до цієї логіки останній розділ кожної частини закінчується синтезом тих протилежних принципів, які були відкриті філософом в попередніх двох розділах. Таким чином, абстрактне право має поняття власності як своє початкове, початкове відношення. Друга частина включає в себе відносини «замір і провина», «намір і благо», а закінчується ця частина категоріями «добро» і «совість».

Третю частину філософ називає «Неправо». Ця частина присвячена поняттю «мораль». Її розділами є: сім'я, потім громадянське суспільство; ця частина твору закінчується розділом «Держава». І в підсумку, за логікою Гегеля, держава є своєрідним синтезом сім'ї і громадянського суспільства.

Мораль (іншими словами, соціальна етика) – це також синтез (єдність) абстрактного закону і моралі. А її тріада – сім'я, громадянське суспільство і, нарешті, держава є своєрідними інститутами, які розкривають і виражають волю

індивідів в єдиному соціальному цілому. Кожен з них має свої основи, які виникають в результаті того, що індивіди вже поза сім'єю виражають свої приватні інтереси. Саме єдність індивідів представлена в різних класах: сільсько-господарському класі, промисловому класі і так званому комерційному класі. Кожен з класів залежить від особливостей його роботи і відповідає типу мислення. Особливе значення має так званий правлячий клас, який особливо залежить від мислення.

Право виникає і існує на основі процесів регулювання відносин у громадянському суспільстві. Звідси і ключова роль громадянського суспільства. Адже саме на його рівні виникає потреба в справедливості, яка покликана регулювати відносини між людьми на основі опублікованих законів. Після Гегеля можна було або розвивати свою систему права, або критикувати її, що і сталося.

Аналіз етико-правових ідей Канта та Гегеля дозволяє виявити ряд актуальних проблем сучасної філософії права. Обидва філософи бачили в праві вищий прояв людської свободи, проте розуміли її природу по-різному. Кант акцентував на внутрішній свободі волі, тоді як Гегель розглядав право як результат історичного процесу. Ідеї цих філософів можуть слугувати основою для подальших досліджень у цих напрямках.

ЛІТЕРАТУРА

1. Георг В. Ф. Гегель. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. Київ: Юніверс, 2000. – 336 с.
2. Immanuel Kant Grounding for the Metaphysics of Morals. Hackett Publishing Company, 1981. P. 82.
3. Kant, Immanuel: Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung? In: Berlinische Monatsschrift, 1784, H. 12, S. 481–494.